

Zbigniew Anusik

Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III z 19 sierpnia 1772 r. : geneza, przebieg, konsekwencje

Przegląd Nauk Historycznych 12/1, 91-121

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZBIGNIEW ANUSIK
UNIwersytet Łódzki*

Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III z 19 sierpnia 1772 r. Geneza, przebieg, konsekwencje

Śmierć Karola XII w czasie oblężenia norweskiej twierdzy Fredrikssten w dniu 30 listopada/11 grudnia 1718 r. zakończyła w dziejach Szwecji erę karolińskiego absolutyzmu. W czasie obrad *riksdagu* zwołanego do Sztokholmu w styczniu 1719 r. stany szwedzkie zakwestionowały dziedziczne prawa do korony młodszej siostry króla – Ulryki Eleonory. Siostra Karola XII pogodziła się z tą polityką faktów dokonanych i uznała *riksdag* za ciało kompetentne do podjęcia decyzji w sprawie sukcesji tronu. W zamian za to otrzymała z rąk stanów koronę jako królowa elekcyjna. 21 lutego/4 marca 1719 r. *riksdag* uchwalił *Formę rządu (regeringsform)*, która wraz z aktem zobowiązań Ulryki Eleonory i dyplomem jej elekcji (z 23 stycznia/3 lutego 1719 r.) określić miała granice kompetencji nowej władczyni. Uchwały *riksdagu* burzyły definitywnie system rządów absolutnych. Władza królewska została znacznie uszczuplona, a poczynania nowej monarchini miały odtąd podlegać ściślejszej kontroli ze strony stanów. Abdykacja królowej i równoczesne wyniesienie na tron jej męża – Fryderyka I Heskiego (24 marca/3 kwietnia 1720 r.) doprowadziły do dalszego ograniczenia władzy królewskiej. Wraz z koronacją Fryderyka I (3/14 maja 1720 r.) uchwalona została również nowa konstytucja, która wyznaczyła podstawy ustroju Szwecji na okres najbliższego półwiecza, określanego przez historyków mianem „epoki wolności” (*frihetstiden*). Zasadniczym uzupełnieniem *Formy rządu* z maja 1720 r. była ordynacja *riksdagu* z roku 1723. Przyniosła ona kolejne uszczuple-

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Nowożytnej.

nie prerogatyw korony i oddała w ręce szwedzkich stanów pełną już kontrolę nad życiem politycznym kraju¹.

Formalnie rzecz biorąc, zachowano zwierzchność króla nad wszystkimi działami administracji państwowej, ale składający się z czterech izb stanowych *riksdag* miał prawo wypowiedzieć mu posłuszeństwo. Ograniczenia narzucane stopniowo koronie sprowadziły też faktycznie rolę władcy do pełnienia obowiązków przewodniczącego Rady Państwa (*riksråd*, senat). W zgromadzeniu tym monarcha dysponował dwoma głosami, ale pozbawiony prawa *veta* musiał podporządkować się zdaniu większości. Rada Państwa stała się najwyższym organem władzy wykonawczej. Podlegały jej wszystkie Kolegia (ministerstwa), w tym również Kolegium Kanclerskie (*Kanslikollegium*), najwyższy organ administracji państwowej, zajmujący się także sprawami dyplomacji i polityki zagranicznej. Zadaniem Kolegium Kanclerskiego było też m.in. przygotowywanie materii obrad na posiedzenia Rady. Szef tego Kolegium – *kanslipresident* (prezes Kancelarii) – jako jedyny spośród szefów (przewodniczących) Kolegiów wchodził w skład Rady Państwa i zajmował w niej zwyczajowo pierwsze miejsce. W jego rękach spoczywało też kierownictwo polityki zagranicznej państwa. Niezmiernie istotną rolę w systemie rządów wypracowanym w Szwecji w latach 1719–1723 odgrywała Tajna Komisja *riksdagu* (*sekreta deputatio-nen, sekreta utskottet*), składająca się ze 100 członków (50 przed-

¹ Por. C.G. Malmström, *Sveriges politiska historia från Konung Karl XII:s död till Statshvälfningen 1772*, uppl. 2, Bd I, Stockholm 1893, s. 50 i n., 62–130, 212–272, 363–431; L. Stavenow, *Frihetstiden, Sveriges historia till våra dagar*, utg. av E. Hildebrand och L. Stavenow, Bd IX, Stockholm 1922, s. 3–30, 43–51, 68–77; idem, *Geschichte Schwedens 1718–1772, Gesamtgeschichte Schwedens*, Bd VII, Gotha 1908, s. 23–30; S. Carlsson, J. Rosén, *Svensk historia*, Bd II (*Tiden efter 1718*), Stockholm 1964, s. 91–107; F. Arnheim, *Schweden*, Gotha 1917, s. 96; W. Holst, *Fredrik I*, [w:] *Svenskt Biografiskt Lexikon* [dalej: SBL], Bd XVI, Stockholm 1964–1966, s. 463–467; W. Skrzetuski, *Dzieje królestwa szwedzkiego od panowania Waldemara, to jest od R. 1250 aż do niniejszego Roku według lat porządku opisane*, Warszawa 1772, s. 357–358; I. Andersson, *Dzieje Szwecji*, Warszawa 1967, s. 198; *Istorija Szwecji*, red. A.S. Kan i in., Moskwa 1974, s. 270; S.U. Palme, *Vom Absolutismus zum Parlamentarismus in Schweden*, [w:] *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*, Göttingen 1969, s. 368–397; W. Buchholtz, *Staat und Ständegesellschaft in Schweden zur Zeit des Überganges vom Absolutismus zum Ständeparlamentarismus 1718–1720*, „Acta Universitatis Stockolmiensis” 1979, Stockholm Studies in History 27; Z. Anusik, *W cieniu rosyjskiego imperium. Zarys dziejów wewnętrznych i polityki zagranicznej Szwecji w latach 1718–1751*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia historica 69, 2000, s. 5–8.

stawiciele szlachty, 25 mieszczañstwa i 25 duchowieñstwa), która w okresie między sesjami zgromadzenia stanowego sprawowała kontrolę nad organami władzy wykonawczej z Radą Pañstwa na czele. Komisja ta podejmować miała w imieniu *riksdagu* decyzje w sprawach, które ze swej natury powinny być utrzymywane w tajemnicy. Nominalnie do zakresu jej kompetencji należało sprawowanie kontroli nad działalnością rządu w zakresie spraw skarbowych, sądownictwa, polityki zagranicznej, zarządzania administracją pañstwową i dowództwa nad wojskiem. W Tajnej Komisji przygotowywano również projekty wszystkich ustaw uchwalanych przez *riksdag*. W rzeczywistości *sekreta deputationen* wykraczała daleko poza swoje (i tak bardzo szerokie) prerogatywy, przejmując z czasem wszystkie uprawnienia *riksdagu* w okresie między jego zgromadzeniami. Właśnie stąd wynikało ogromne znaczenie marszałka (*lantmarskalk*) Izby Rycerskiej, który pełnił równocześnie funkcję przewodniczącego Tajnej Komisji².

Gruntownym przeobrażeniem ustrojowym dokonany w Szwecji na przełomie drugiej i trzeciej dekady XVIII stulecia towarzyszyło gwałtowne załamanie się międzynarodowej pozycji tego pañstwa. Podpisany w dniu 30 sierpnia/10 września 1721 r. w fińskim mieście Nystad traktat pokojowy z Rosją przypieczętował klęskę Szwecji w trzeciej wojnie północnej (1700–1721). Pokój ten, sankcjonujący utratę na rzecz Rosji Inflant, Estonii, Ingrii wraz z częścią Karelii, z wybrzeżem morskim od Rygi po Wybörg oraz wysp Dagö i Ozylia (za cenę zwrotu Finlandii, wypłacenie 1,5 mln rubli odszkodowania i obietnicę niepopierania przez cara pretensji do tronu szwedzkiego zgłaszanych przez siostrzeńca Karola XII – Karola Fryderyka ks. von Holstein-Gottorp), zakończył też ostatecznie

² Por. F. Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia*, Stockholm 1915; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 104 i n.; *The New Cambridge Modern History*, vol. VII (*The Old Regime 1713–1763*), red. J.O. Lindsay, Cambridge 1957, s. 353; A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław 1973, s. 250; Z. Anusik, *op. cit.*, s. 9; W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków 1917, s. 37. Ten ostatni autor, zasadniczo niechętny systemowi rządów parlamentarnych w Szwecji, tak oto scharakteryzował istotę dokonanych wówczas przemian: „Ustawami r. 1719, 1720, 1723 ograniczono kolejno władzę królewską, skasowano rządy gabinetowe ministrów, przywrócono do niebywałych rozmiarów wszechmoc sejmu i powagę senatu, odpowiedzialnego przed narodem. Zaczęły się »czasy wolnościowe« nacechowane hipertrofią biurokracji, walką partyj i chwiejnością nastrojów sejmowych”. Por. idem, *Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795*, Warszawa 1924, s. 80.

w dziejach Szwecji erę wielkomocarstwowych ambicji. Na domiar złego, dyplomacja rosyjska zdołała narzucić uczestniczącym w rokovaniach pokojowych negocjatorom dworu sztokholmskiego warunki, które mogły w przyszłości w poważnym stopniu zagrozić suwerenności państwa szwedzkiego. Artykuł 7 traktatu nystadzkiego dawał bowiem carowi formalny tytuł do ingerencji w wewnętrzne sprawy Szwecji w przypadku podjęcia jakiegokolwiek próby zmiany systemu politycznego wypracowanego w latach 1719–1720. Te uprawnienia traktatowe umożliwiły Rosjanom nawiązanie ścisłej współpracy z opozycyjnym wobec króla Fryderyka I Heskiego stronnictwem holsztyńskim, którego celem było osadzenie na szwedzkim tronie Karola Fryderyka von Holstein-Gottorp. Właśnie dzięki poparciu ze strony Rosji partia holsztyńska uzyskała przewagę w *riksdagu* i doprowadziła do podpisania w dniu 22 lutego/4 marca 1724 r. układu sojuszniczego z dworem petersburskim. Traktat ten obowiązywać miał przez 12 lat, a skierowany był głównie przeciwko Danii, Anglii oraz Rzeczypospolitej. Już jednak w wyborach do *riksdagu* w 1726/1727 r. holsztyńczycy ponieśli druzgocącą porażkę (głównie dzięki temu, że Anglia i Francja wysygnowały znaczące sumy na wspieranie ich przeciwników) i utracili wpływ na politykę zagraniczną państwa. To z kolei umożliwiło wprowadzenie Szwecji do Ligi Hanowerskiej, czyli przymierza Anglii, Francji i Prus (14/25 marca 1727 r.) i przekreślenie większości postanowień szwedzko-rosyjskiego traktatu sojuszniczego z roku 1724. Wkrótce potem partia holsztyńska utraciła do końca swoje dotychczasowe znaczenie. Po śmierci cesarzowej Katarzyny I (6/17 maja 1727 r.) Rosja przestała bowiem interesować się sprawami Holsztynu i losami ewentualnej sukcesji holsztyńskiej w Szwecji, a sam Karol Fryderyk von Holstein-Gottorp został wydalony z Petersburga³.

W pierwszym okresie „epoki wolności” ogromną rolę w życiu politycznym kraju odgrywał prezes Kancelarii, hrabia Arvid Bernhard Horn af Ekebyholm. Były oficer ze sławnego korpusu gwardii przy-

³ Por. C.G. Malmström, *op. cit.*, s. 328–329, 363–490; Bd II, Stockholm 1895, s. 1–62; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 57–58, 69–85; idem, *Geschichte...*, s. 68–77, 85–88; O. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, Bd II, del. 2 (1721–1792), Stockholm 1957, s. 49, 58–59; S.M. Sołowjew, *Istorijska Rosji s driewniejszych wriemien*, Moskwa 1867, s. 374–377; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 362–363; Z. Anusik, *op. cit.*, s. 14–17; W. Konopczyński, *Kwestia bałtycka do XX w.*, Gdańsk 1947, s. 143–145; *Istorijska Szwecji*, s. 287; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 112–117.

bocznej (drabantów) Karola XII, był z całą pewnością niepospolitym politykiem, ostatnim wielkim mężem stanu ze starej szkoły czasów karolińskich. Wraz z Pehrem Ribbingiem przyczynił się też w największym stopniu do opracowania zasad systemu ustrojowego wprowadzonego w Szwecji w latach 1719–1723. W okresie zaciętych walk partyjnych z lat 1723–1727 potrafił bardzo umiejętnie lawirować pomiędzy stronnictwem heskim (popierającym króla Fryderyka I) a partią holsztyńską. Po upadku wpływów holsztyńczyków, z którymi (zwłaszcza w ostatnim okresie ich rządów) prowadził nieustępliwą walkę, osiągnął pozycję na tyle niezależną, iż w latach 1727–1738 jego stanowisko rozstrzygało w zasadzie o wszystkich decyzjach podejmowanych na forum Rady Państwa. Nastawiając się na współpracę z Anglią i Francją, starał się Horn utrzymywać również poprawne stosunki z Rosją. Od chwili rozpadu systemu arbitrażu francusko-angielskiego w przededniu wojny o sukcesję polską lawirował między mocarstwami, nie mogąc się zdecydować na wybór odpowiedniego dla Szwecji sojusznika. Sam skłaniał się ku Anglii, nie zdając sobie początkowo sprawy z tego, że ta ostatnia zaczyna skłaniać się wyraźnie do zbliżenia z Rosją. Unikając za wszelką cenę zaangażowania się w jakiegokolwiek konflikty międzynarodowe, starał się Horn prowadzić ostrożną i pokojową politykę zagraniczną. Pod jego rządami Szwecja wzmacniała też stopniowo swoją pozycję na arenie międzynarodowej. „Era” Horna okazała się także niezwykle pomyślna dla szwedzkiej gospodarki⁴.

Już na początku lat trzydziestych XVIII w. na szwedzkiej scenie politycznej pojawiło się jednak ugrupowanie pozostające w opozycji wobec rządów Arvida Horna. W jego szeregach znaleźli się przede wszystkim dawni holsztyńscy (który po wydaleniu z Petersburga w 1727 r. Karola Fryderyka von Holstein-Gottorp przestali popierać kurs na zbliżenie z Rosją), odsunięci od władzy przez wszechwładnego prezesa Kancelarii przedstawiciele arystokracji rodowej, młodzi oficerowie armii i floty oraz wielcy kupcy sztokholmscy. Z biegiem czasu luźne początkowo ugrupowanie przekształcić się miało w dobrze zorganizowane stronnictwo „kapeluszy”, które domagać się będzie nawiązania ścisłej współpracy z Francją

⁴ Por. S. Grauers, *Arvid Bernhard Horn. Biografisk studie*, Bd I, Göteborg 1920 (obejmuje lata 1664–1713); C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd II, s. 63–142; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 105–115; Z. Anusik, *op. cit.*, s. 17–18; I. Andersson, *op. cit.*, s. 200–201; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 365; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 120.

i wzięcia rewanżu na Rosji, a w sferze stosunków ekonomicznych prowadzenia bardziej konsekwentnej polityki merkantylistycznej. Na *riksdagu*, który rozpoczął swoje obrady w Sztokholmie w maju 1734 r. Horn i jego zwolennicy (w przyszłości wyłoni się z tego kręgu stronnictwo „czapek”) ponieśli pierwszą znaczącą porażkę. Przeciwnicy *kanslipresidenta* przeforsowali bowiem wówczas dwie ważne ustawy. Pierwsza z nich (uderzająca bezpośrednio w Arvida Horna) zabraniała łączyć w jednym ręku urząd prezesa Kancelarii z godnością marszałka Izby Rycerskiej. Druga stanowiła, że wszelkie wybory do różnych komisji i deputacji *riksdagu* miały być od tej pory tajne, co w sposób istotny ograniczyło możliwość wpływania administracji państwowej na ich wyniki⁵.

Jednak dopiero podczas obrad *riksdagu* z 1738 r. „kapeluszm” udało się odsunąć od władzy ludzi związanych z Arvidem Hornem. Sam *kanslipresident* w grudniu tego roku podał się do dymisji i został zmuszony do wycofania się z życia politycznego. Rządy w Szwecji na długie lata przeszły w ręce profrancuskiego stronnictwa „kapeluszy”, które przeforsowało zerwanie odnowionego przez Horna w 1735 r. sojuszu z Rosją i podpisanie w dniu 30 października/10 listopada 1738 r. konwencji subsydiowej z dworem wersalskim. Przywódcy tego ugrupowania twierdzili, że najwyższa władza w państwie powinna należeć do stanów, sprawujących bezpośredni nadzór nad Radą Państwa i podległym Radzie monarchą. Byli więc „kapelusze” od początku przeciwni jakimkolwiek próbom wzmocnienia władzy królewskiej. Dążyli też konsekwentnie do osłabienia znaczenia Rady Państwa i Kolegium Kanclerskiego, których rola uległa zwiększeniu w dobie rządów Horna, na rzecz *riksdagu* i jego komisji. Praktyczna realizacja tego programu już wkrótce doprowadzić miała do sytuacji, gdy najważniejsze decyzje polityczne zaczęto podejmować bez udziału Rady. Przywódcy rządzącego stronnictwa przestali więc zabiegać o miejsca w senacie, koncentrując się na działalności partyjnej i parlamentarnej.

⁵ Por. C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd II, s. 143–150; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 126–137; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 122–123; I. Carlsson, *Parti-partiväsen-partipolitiker 1731–1743. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*, „Acta Universitatis Stockholmiensis” 1981, Stockholm Studies in History 29; P. Jeannin, *Histoire des pays scandinaves*, Paris 1956, s. 61; Z. Anusik, *op. cit.*, s. 18–19; I. Andersson, *op. cit.*, s. 205; *Istoriya Szwecji*, s. 285; A. Forssell, *Histoire de l'administration des affaires étrangères 1721–1809*, [w:] *Histoire de l'administration des affaires étrangères de Suède*, Upsal 1940, s. 265–269.

Dysponując zdecydowaną przewagą w *riksdagu*, który ponownie zaczął dominować na szwedzkiej scenie politycznej, „kapelusze” mocno uchwycili ster rządów w państwie⁶.

Nie oddali go nawet po sprowokowanej przez siebie i sromotnie przegranej wojnie z Rosją, zakończonej podpisaniem niekorzystnego dla Szwecji pokoju w Åbo (Turku) w dniu 7/18 sierpnia 1743 r. Na mocy jego postanowień Szwecja utraciła południową część Finlandii po rzekę Kymi (Kymmene), z miastem i twierdzą Fredrikshamn. Pod panowanie Rosji przeszedł również zamek Nyslott wraz z otaczającą go okolicą⁷. Dwór petersburski narzucił także Szwedom następstwo tronu księcia Adolfa Fryderyka von Holstein-Gottorp, tytularnego biskupa Lubeki, na tronie szwedzkim (*riksdag* oficjalnie uznał go za sukcesora bezdzietnego Fryderyka I w dniu 23 czerwca/4 lipca 1743 r.). W październiku tego samego roku Adolf Fryderyk przybył do Szwecji w asyście 12 tys. rosyjskich żołnierzy, którzy mieli go bronić przed zwolennikami innego konkurenta do korony szwedzkiej, duńskiego królewicza Fryderyka⁸. 6/17 lipca 1744 r. Adolf Fryderyk Holsztyński poślubił Lu-

⁶ Por. C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd II, s. 230–353; O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 123–131; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 140–151; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 102–103, 125; *Istoriya Szwecji*, s. 143; I. Andersson, *op. cit.*, s. 206; F. Arnheim, *op. cit.*, s. 100; Z. Anusik, *op. cit.*, s. 22–23; H. Danielson, *Sverige och Frankrike 1736–1739. Till belysning av Arvid Horns politik och fall*, Lund 1956; M. Roberts, *op. cit.*, s. 33–34; G. Olsson, „Epoka wolności w Szwecji (1718–1772). Przegląd problematyki badawczej, „Zapiski Historyczne” 1970, t. XXXV, z. 3–4, s. 55–56, 58; A. Forssell, *op. cit.*, s. 271.

⁷ Por. C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd III, Stockholm 1897, s. 1–238; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 168–206; idem, *Geschichte...*, s. 167–180, 189–205; O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 144–152; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 150–167; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 370–371, 377–378; Z. Anusik, *op. cit.*, s. 25–30; I. Andersson, *op. cit.*, s. 207; A. Kersten, *op. cit.*, s. 258–259; *Istoriya Szwecji*, s. 292–295, F. Arnheim, *op. cit.*, s. 101.

⁸ Kryzys dynastyczny w Szwecji rozpoczął się 5/16 grudnia 1741 r., kiedy zmarła bezpotomnie królowa Ulryka Eleonora. Wiosną 1743 r. wybuchło w Szwecji wielkie powstanie ludowe, a jego uczestnicy jednoznacznie opowiedzieli się za kandydaturą królewicza duńskiego Fryderyka do korony szwedzkiej. Kiedy wojska powstańców dotarły w pobliże Sztokholmu, Tajna Komisja *riksdagu*, pod wpływem paniki zaakceptowała w dniu 13/24 czerwca 1743 r. kandydaturę Fryderyka na następcę szwedzkiego tronu. Kiedy jednak dwór petersburski stwierdził, że wybór Adolfa Fryderyka Holsztyńskiego stanowi warunek niezbędny do sfinalizowania rozmów pokojowych, stany szwedzkie zdecydowały się na radykalną rozprawę z powstaniem chłopskim, a następnie ogłosiły biskupa Lubeki sukcesorem szwedzkiej korony. Por. Z. Anusik, *op. cit.*, s. 29–30; A. Kersten, *op. cit.*, s. 258–259;

dwikę Ulrykę, siostrę króla pruskiego Fryderyka II. Żona następcy tronu szybko nawiązała kontakty z przywódcami stronnictwa „kapeluszy”, którzy poczynili jej pewne obietnice dotyczące wzmocnienia władzy królewskiej po śmierci Fryderyka I. Kiedy jednak w 1751 r. stary król rzeczywiście umarł (25 marca/5 kwietnia) i doszło do koronacji Adolfa Fryderyka (26 listopada/7 grudnia), okazało się, że „kapelusze” wcale nie zamierzają dotrzymać swoich wcześniejszych przyrzeczeń. Wręcz przeciwnie, zamiast rozszerzyć zakres władzy królewskiej, *riksdag* z 1751 r. zdecydował, że uprawnień monarchy zostaną po raz kolejny ograniczone. Stany musiały bowiem zgodę króla na zmianę trybu powoływania prezesa Kancelarii. Do tej pory był on mianowany przez władzę. Od 1751 r. uprawnienie to przeszło na *riksdag*. Rzecz jasna ani nowy król, ani tym bardziej jego energiczna małżonka nie zamierzali pogodzić się z nowymi ograniczeniami narzuconymi monarchii. Wkrótce już rozpocząć się miała walka, której celem nie było zdobycie władzy zgodnie z dotychczas obowiązującymi zasadami, lecz daleko idące zmiany ustrojowe i rozszerzenie władzy królewskiej⁹.

Odpowiedzią dworu królewskiego na zdecydowanie wrogie poczynania „kapeluszy” było nawiązanie ścisłej współpracy politycznej z partią „czapek”. Ludwika Ulryka cierpliwie przygotowywała też grunt do akcji mającej na celu obalenie dotychczasowego porządku konstytucyjnego, znajdując pewien posłuch wśród części arystokracji, młodych oficerów i rojalistycznie usposobionych chłopów. Królowa liczyła również na współdziałanie ze strony przywódców stronnictwa „czapek”, którzy opowiadali się za nieznacznym wzmocnieniem władzy królewskiej. Podczas burzliwych obrad *riksdagu* 1755/1756 r. inspirowana przez dwór opozycja poniosła jednak klęskę. Zwycięscy „kapelusze” w odwecie za poczynania Adolfa Fryderyka przeforsowali ustawę o ustanowieniu faksymile podpisu królewskiego, prowadzącą do faktycznego odsunięcia monarchy od rządów. W tej sytuacji Ludwika Ulryka zdecydowała się na krok

W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 377–378; L. Stevenow, *Adolf Fredrik*, [w:] *SBL*, Bd I, Stockholm 1918, s. 200, 202.

⁹ Por. Z. Anusik, *op. cit.*, s. 31–36; J. Brown, *Les Cours du Nord ou mémoires originaux sur les souverains de la Suède et le Danemarck depuis 1766*, t. II, Paris 1820, s. 10 i n. (tu charakterystyka Adolfa Fryderyka i Ludwiki Ulryki); C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd IV, Stockholm 1899, s. 1–88; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 237–254; idem, *Adolf...*, s. 200; W. Holst, *op. cit.*, s. 471; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 384–385; A. Kersten, *op. cit.*, s. 261–262; I. Andersson, *op. cit.*, s. 208.

ostateczny, podejmując próbę dokonania zamachu stanu. W nocy z 22 na 23 czerwca 1756 r. spisek został jednak wykryty. Antykonstytucyjne sprzysiężenie zostało rozbite, a para królewska doznała dotkliwych upokorzeń. Bezpośrednim skutkiem niepowodzenia zamachu stanu z 1756 r. było niemal całkowite unicestwienie władzy monarszej. Zastanawiano się nawet nad możliwością zniesienia monarchii w Szwecji, ale ostatecznie uznano ten krok za niezgodny z obowiązującą konstytucją. Dokonane przez triumfujących „kapeluszy” dalsze ograniczenia władzy królewskiej likwidowały w zasadzie wszelkie pozostałości monarszego *veta* i ograniczały do minimum wpływ władcy na nominacje urzędników¹⁰.

Niefortunny udział Szwecji w wojnie siedmioletniej (Szwedzi opowiedzieli się po stronie Francji, Austrii i Rosji przeciwko Prusom i Wielkiej Brytanii, a wojska szwedzkie walczyły na Pomorzu z armią pruską w latach 1757–1762) zachwiał jednak pozycją rządzącego stronnictwa¹¹. Pomimo rosnącego zadłużenia państwa i wyraźnych oznak zachwiania koniunktury gospodarczej, rząd nie zamierzał odstąpić od zasad sztywnego merkantylizmu i protekcjonistycznej polityki gospodarczej. Bazę społeczną partii „kapeluszy” nadal stanowiła bowiem arystokracja, wyższa biurokracja oraz wielcy kupcy, bankierzy i przedsiębiorcy, w interesie których leżało utrzymanie dotychczasowego systemu, opartego na zasadzie głębokiej ingerencji państwa w sferę gospodarki. Średnia i drobna szlachta ziemiańska, duchowieństwo, niższa biurokracja, chłopci i spory odłam mieszczaństwa skłaniali się natomiast ku opozycji. Wyrazicielem dążeń trzech stanów niższych stała się partia „czapek”, która w ciągu ostatniego ćwierćwiecza uległa znacznemu

¹⁰ Por. Z. Anusik, *Między Rosją i Francją. Zarys dziejów wewnętrznych i polityki zagranicznej Szwecji w latach 1751–1772*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2002, R. I, nr 2, s. 34–37; C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd IV, s. 89–284; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 254–280; idem, *Geschichte...*, s. 272–280; idem, *Adolf...*, s. 207; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 150–156; E. Numan, *Brahe Eric*, [w:] *SBL*, Bd V, Stockholm 1925, s. 725–726; G. Olsson, *op. cit.*, s. 59; *Istorija Szwecji*, s. 299–300.

¹¹ Więcej o udziale Szwecji w wojnie siedmioletniej oraz o wpływie niepowodzeń wojennych na sytuację wewnętrzną w tym kraju por. C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd IV, s. 285–408; Bd V, Stockholm 1900, s. 1–211; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 332–385; idem, *Geschichte...*, s. 322–335; O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 203–216; Z. Anusik, *Między...*, s. 37–40; E. Alexandersson, *Bondeståndet i riksdagen 1760–1762*, Lund 1975; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 390; *Istorija Szwecji*, s. 300–301; F. Arnheim, *op. cit.*, s. 104.

zdemokratyzowaniu i reprezentowała kierunek zdecydowanie antyszlachecki, wymierzony jednocześnie w wielkich przedsiębiorców monopolizujących w swoich rękach handel i przemysł. W czasie obrad kolejnych *riksdagów* „czapki” zaczęły wysuwać postulaty w imieniu stanów nieuprzywilejowanych. Niepopularność rządu „kapeluszy”, umiejętna agitacja dworu królewskiego oraz znaczące wsparcie finansowe udzielone szwedzkiej opozycji przez Anglię i Rosję doprowadziły wreszcie do tego, że w czasie obrad *riksdagu* 1765 r. partia „czapek” przejęła ster rządów w państwie. Adolfa Fryderyka i Ludwikę Ulrykę czekało jednak kolejne rozczarowanie. „Czapki” nie zamierzały bowiem wywiązać się ze składanych wcześniej na ręce króla i królowej obietnic dotyczących wzmocnienia pozycji monarchii i rozszerzenia zakresu władzy królewskiej. Zrywając z profrancuskim kursem swoich poprzedników, nowy obóz rządzący doprowadził do zacieśnienia związków z Danią, Wielką Brytanią i Rosją, które od dawna opowiadały się za niezmiennością szwedzkiego ustroju politycznego. Dwory petersburski i londyński patronowały też reformie konstytucyjnej przeprowadzonej przez „czapki” latem 1766 r. Przyjęto wówczas zasadę, że wszelkie zmiany szwedzkiej konstytucji wymagać będą od tej pory zgody wszystkich czterech stanów, potwierdzonej na dwóch kolejnych *riksdagach*. Przedstawiciele obozu rządzącego, chcąc doprowadzić do petryfikacji obowiązującego systemu politycznego, zamierzali też uzyskać formalne gwarancje Rosji dla niezmienności szwedzkiej konstytucji¹².

Stronnictwo „czapek” nie zdołało jednak utrzymać steru rządów w Szwecji przez dłuższy okres. Zarówno nie przynosząca widocznych efektów, a bardzo uciążliwa dla podatników, polityka gospodarcza i finansowa, jak i obrany przez „czapki” kierunek polityki zagranicznej budziły coraz większe niezadowolenie społeczeństwa. Ponieważ zaś liderzy tego ugrupowania nie zamierzali doprowadzić do nieznacznego nawet zmodyfikowania szwedzkiej konstytucji w duchu monarchistycznym, dwór zerwał łączność z „czapkami” i ponownie zbliżył się do stronnictwa „kapeluszy”. Na czoło opozy-

¹² Por. Z. Anusik, *Między...*, s. 41–46; C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd V, s. 212–452.; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 386–407; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 167 i n., 176–177, 182–183; P. Jeanin, *op. cit.*, s. 61; *Istorijska Szwecja*, s. 301; I. Andersson, *op. cit.*, s. 215–216; O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 224–227; G. Olsson, *op. cit.*, s. 61.

cji antyrządowej wysuwał się stopniowo młody następca tronu – królewicz Gustaw¹³.

Przyszły Gustaw III był bez wątpienia jednym z najwybitniejszych władców Szwecji panujących w XVIII stuleciu. Jego osobowość, podobnie jak to działo się w przypadku Karola XII, odcisnęła wyraźne i silne piętno na dziejach tego kraju. Najstarszy syn Adolfa Fryderyka i Ludwiki Ulryki pruskiej przyszedł na świat w dniu 24 stycznia/4 lutego 1746 r. w Sztokholmie. Od najmłodszych lat był mocno związany z matką, która w znacznym stopniu przyczyniła się do ukształtowania osobowości syna. Po rodzinie Hohenzollernów mały książę odziedziczył też większość cech swojego charakteru. Przez całe życie był bowiem niezwykle gwałtowny, impulsywny, porywczy i nerwowy. Został przez naturę wyposażony w niezwykle bujną wyobraźnię. Jego umysł zawsze był przepelniony tysiącami projektów i sprawiał, że nigdy nie mógł on długo usiedzieć w jednym miejscu. Nieustannie pozostawał w ruchu, trawiony wieczną gorączką działania i wiecznym niepokojem duszy. Nic nie było w stanie przykuć jego uwagi na dłużej. Jedną z dominujących cech charakteru Gustawa była natomiast wierność i szczerłość wobec przyjaciół. Dość szybko nauczył się jednak ukrywać swoje prawdziwe uczucia, początkowo w obawie przed surową i despotyczną matką, później zaś ze względu na docierające także na dwór królewski echa intryg politycznych i gwałtownych walk partyjnych. To zamknięcie się w sobie i skrywanie przed otoczeniem własnych sekretów dało nawet jednemu z biografów Gustawa asumpt do stwierdzenia, iż nigdy nie mówił on prawdy i nigdy nie zdejmował maski, nawet przed samym sobą¹⁴.

Niewątpliwym szczęściem Gustawa był fakt, że od najwcześniejszego dzieciństwa pozostawał on pod wpływem wybitnych nauczycieli i guwernerów (Carl Gustaf Tessin, Olof von Dalin, Carl

¹³ Por. Z. Anusik, *Między...*, s. 46.

¹⁴ Por. E. Lönnroth, *Gustavus III of Sweden: the Final Years. A Political Portrait*, [w:] idem, *Scandinavians. Selected Historical Essays*, Göteborg 1977, s. 101; B. Hennings, *Gustav III*, [w:] *SBL*, Bd XVII, Stockholm 1967–1969, s. 458–459; G. v. Proschwitz, *Introduction*, [w:] *Gustave III par ses lettres*, ed. par G. v. Proschwitz, Stockholm–Paris 1986, s. 12–13; Z. Anusik, *Dyplomacja szwedzka wobec kryzysu monarchii we Francji w latach 1787–1792*, Łódź 2000, s. 35; idem, *Edukacja oświeconego księcia. Wychowanie i wykształcenie szwedzkiego następcy tronu, królewicza Gustawa (późniejszego Gustawa III)*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Edukacja, wykształcenie, wiedza*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2005, s. 261–263.

Fredrik Scheffer, Samuel Klingerstierna). Co prawda, mały książę był uczniem bardzo niesystematycznym i nie przykładał się zbyt do nauki w dziedzinach, które go nie interesowały, ale za to wiele czasu poświęcał na studia historyczne i naukę języka francuskiego. Język ten opanował z czasem w sposób wręcz znakomity, aczkolwiek wrodzona dysleksja sprawiła, że przez całe życie pozostawał na bakier z zasadami obowiązującej w nim ortografii. Bardzo wcześnie zaczął też Gustaw zdradzać głębokie zainteresowanie literaturą, teatrem i sztukami plastycznymi, co wiązało się niewątpliwie z rozbudzeniem przez kolejnych guwernerów jego, odziedziczonych po matce, skłonności estetycznych. Już jako następca tronu (został nim w 1751 r.) zyskał też gruntowne przygotowanie do objęcia rządów w państwie. Obok praktycznego zapoznania się z działaniami armii i floty (aczkolwiek *riksdag* odmówił mu zezwolenia na studia wojskowe w armii jego wuja – Fryderyka II, upatrując w tym zagrożenie dla szwedzkiej konstytucji), poprzez uczestnictwo w obradach senatu (Rady Państwa) królewicz poznał też zasady funkcjonowania administracji państwowej. Początkowo związany był „uczuciowo” z partią „czapek”. Na *riksdagu* 1762 r., pod wpływem Carla Fredrika Scheffera zbliżył się jednak do stronnictwa „kapeluszy”, rozluźniając stopniowo swoje związki z „czapkami”. 5 kwietnia 1762 r. oficjalnie zakończono formalną edukację następcy tronu Szwecji, uznając szesnastoletniego wówczas *kronprinsa* za pełnoletniego¹⁵.

Matka i obaj guwernerzy (Tessin i Scheffer) sprawili, że Gustaw wychowany został w duchu francuskim. Interesował się literaturą i filozofią francuskiego oświecenia. Wiele czytał. Posiadał ogromną bibliotekę, do której sprowadzał najnowsze wydawnictwa. Ambasador Szwecji w Paryżu – Gustav Philip Creutz – utrzymywał z księciem regularną korespondencję dotyczącą spraw kulturalnych i przysyłał mu kolejne tomy *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*.

¹⁵ Por. B. Hennings, *Gustav III som kronprins*, Uppsala 1935, s. 20–49, 50–98, 143 i n., 159–184, 270 i n., 308–349; eadem, *Gustav III. En biografi*, Stockholm 1957, s. 12–38; eadem, *Gustav III...*, s. 458–459; G. v. Proschwitz, *op. cit.*, s. 15; B. Sallnäs, *Tessin Carl Gustaf*, [w:] *Svenska Män och Kvinnor. Biografisk Uppslagsbok* [dalej: *SMoK*], Bd VII, Stockholm 1954, s. 491; O. Sylwan, *Dalin von Olof*, [w:] *SBL*, Bd IX, Stockholm 1931, s. 50–65; H. Ehrencrona, *Scheffer Carl Fredrik*, [w:] *SMoK*, Bd VI, Stockholm 1949, s. 542; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 35–36; idem, *Edukacja...*, s. 263–274. Por. też idem, *W cieniu...*, s. 5–36; oraz idem, *Partia „czapek” i początki liberalizmu w Szwecji*, [w:] *Liberalizm w Europie*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2008, s. 21–39.

Warto również zaznaczyć, że absolutystyczne przekonania Gustawa formowały się m.in. pod wpływem francuskich fizjokratów (ich dzieła podsunął mu do czytania Carl Fredrik Scheffer), którzy za najwłaściwszą formę rządów uznawali właśnie „oświecony despotyzm”. Szczególnie lektura książki Pierre’a Paula Merciera de la Rivière pt. *L’ordre actuel et essentiel des sociétés politiques* wywrzeć miała wielki wpływ na ukształtowanie się poglądów politycznych Gustawa. Z kolei lektura *Henriady* Woltera i tragedii klasyków francuskich przyczyniła się w istotnym stopniu do ukształtowania gustów literackich młodego księcia. Fascynacja Francją i jej kulturą sprawiła, iż Gustaw z większą biegłością posługiwał się językiem francuskim niż szwedzkim. Tak w odniesieniu do jego zainteresowania kulturą francuską, jak i jego miłości do samej Francji, można porównać Gustawa z jego wujem Fryderykiem II pruskim i z jego starszą kuzynką, cesarzową Katarzyną II (matka władczyni Rosji, Joanna Elżbieta, była rodzoną siostrą Adolfa Fryderyka, ojca szwedzkiego następcy tronu), z tym jednak zastrzeżeniem, że frankofilia Gustawa była, jeśli już nie bardziej szczerą, to przynajmniej bardziej stałą. Zapatrzony we wzory wersalskie, rozczytujący się w dziejach panowania królów Francji – Henryka IV i Ludwika XIV, podziwiający dokonania Gustawa Wazy, Karola XII i – przede wszystkim – Gustawa II Adolfa, szwedzki *kronprins* konsekwentnie dążyć też będzie do znacznego wzmocnienia władzy królewskiej we własnym kraju. Jego ścisłe związki polityczne z Francją datują się jednak dopiero na okres *riksdagu* 1765–1766 r., kiedy to nastąpiło definitywne zerwanie dworu królewskiego z partią „czapek”¹⁶.

Decyzje dworu sztokholmskiego w sprawie reorientacji polityki wewnętrznej zbiegły się w czasie z pojawieniem się nowych planów politycznych w stolicy Francji. Jedną z dróg wiodących do wzmocnienia pozycji dworu wersalskiego na Północy miało się stać bo-

¹⁶ Por. B. Hennings, *Gustav III. En biografi*, s. 80; A. Geffroy, *Gustave III et la cour de France. Suivi d’une étude critique sur Marie-Antoinette et Louis XVI apocryphes*, t. I, Paris 1867, s. 74–101; R.N. Bain, *Gustavus III and his Contemporaries 1746–1792. An Overlooked Chapter of Eighteenth Century History*, vol. I, London 1894, s. 13–27; 35–40, 216–220; H.A. Barton, *Gustav III of Sweden and the Enlightenment*, „Eighteenth Century Studies. An Interdisciplinary Journal”, vol. VI, No 1, Berkeley (University of California) 1972–1973, s. 1–5; G. v. Proschwitz, *op. cit.*, s. 9; N. Forsell, *Gustav III:s politiska debut. Bidrag till belysning av 1766–1769 års kris i Sveriges historia*, „Personhistorisk Tidskrift”, Bd XXI, 1920 [druk: Stockholm 1921], s. 111–131; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 36–37; idem, *Edukacja...*, s. 274–275.

wiem przywrócenie międzynarodowego znaczenia Szwecji poprzez restytucję silnej władzy królewskiej w tym kraju. W tej sytuacji królewicz Gustaw, snujący marzenia o wzmocnieniu pozycji korony, mógł liczyć na zdecydowane poparcie ze strony Ludwika XV, tym bardziej że w kwietniu 1766 r. zapadła w Wersalu decyzja o wzmocnieniu monarchy szwedzkiego kosztem obu stronnictw parlamentarnych. W marcu 1768 r. książę Gustaw pod wpływem zachęt płynących z dworu wersalskiego sporządził projekt nowej, monarchistycznej konstytucji. W maju tego samego roku Adolf Fryderyk, naciskany przez syna, w osobistym liście poprosił francuskiego ministra spraw zagranicznych (był nim Etienne François ks. de Choiseul) o przysłanie do Sztokholmu nowego dyplomaty (dotychczasowy ambasador – Louis Auguste Le Tonnelier baron de Breteuil, nie cieszył się zaufaniem rodziny królewskiej) z pełnomocnictwami do działania w duchu monarchistycznym. Prośba króla Szwecji została rzecz jasna życzliwie przyjęta na dworze Ludwika XV. Instrukcja dla nowego ambasadora Francji w Sztokholmie – François Charlesa de Raimond hr. de Modène wprost zalecała mu dbałość o przyjaźń króla Szwecji i jako pożądane z punktu widzenia interesów Wersalu wskazywała „zjednoczenie wszystkich atrybucyj władzy naczelnej w osobie króla ponad wszystkimi działaniami administracji”¹⁷.

Po swoim przyjeździe do Sztokholmu hrabia de Modène stał się szybko powiernikiem i najbliższym współpracownikiem następcy szwedzkiego tronu. Ten ostatni postanowił wykorzystać narastający kryzys wewnętrzny do przeprowadzenia monarchistycznego zamachu stanu. 12 grudnia 1768 r. następca tronu odczytał przed Radą Państwa (*riksråd*) deklarację królewską zawierającą protest przeciwko dalszemu ograniczaniu władzy monarszej. Książę Gustaw żądał także w imieniu ojca natychmiastowego zwołania *riksdagu*. Wobec odmowy zdominowanej przez „czapki” Rady, 15 grudnia król osobiście zjawiał się w senacie, grożąc abdykacją i oświadczając, iż od tej chwili zaprzestaje wykonywania swoich konstytucyjnych obowiązków. W tym samym czasie królewicz Gustaw, działając w porozumieniu z dyplomacją francuską, przygotowywał się do obalenia siłą obowiązującej konstytucji. Zdecydo-

¹⁷ Por. W. Konopczyński, *Polska...*, s. 194; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. I, Kraków 1891, s. 54; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 48–53; B. Hennings, *Gustav III. En biografi*, s. 45; H.A. Barton, *op. cit.*, s. 4; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 38; idem, *Edukacja...*, s. 276–277.

wanymi przeciwnikami wszelkich gwałtownych środków byli jednak rodzice Gustawa, pamiętni poniżeń, jakich doznali po wykryciu antykonstytucyjnego spisku w 1756 r. Adolf Fryderyk i Ludwika Ulryka domagali się jedynie zwołania stanów, licząc na to, że wraz z „kapeluszymi” uda im się doprowadzić do porażki partii „czapek” w wyborach. Postawa pary królewskiej zmusiła następcę tronu do odwołania znacznie już zaawansowanych przygotowań do zamachu. Ponieważ jednak wysunięte przez króla żądanie, dotyczące natychmiastowego zwołania *riksdagu*, zostało tymczasem poparte przez urzędników centralnej administracji państwowej i stacjonujące w stolicy oddziały wojskowe, Rada Państwa została zmuszona do ustępstw i w dniu 20 grudnia 1768 r. podjęła wreszcie decyzję o rozpisaniu wyborów do zgromadzenia stanowego. W tej sytuacji, następnego dnia Adolf Fryderyk ponownie przystąpił do wypełniania swoich konstytucyjnych obowiązków¹⁸.

Ambasada francuska obiecała „kapeluszym” kilka milionów liwów na koszt kampanii wyborczej pod warunkiem, że po zwycięstwie dokonają oni modyfikacji konstytucji w duchu monarchistycznym. Zarówno Francuzów, jak i szwedzką rodzinę królewską czekało jednak ogromne rozczarowanie. „Kapelusze” chętnie przyjęli bowiem pomoc dworu w walce przeciwko „czapkom”, ale po odniesieniu zwycięstwa w ogóle nie zamierzali wypełnić swoich wcześniejszych zobowiązań. Przeciwno próbom wzmocnienia władzy królewskiej w Szwecji protestowali zresztą solidarnie reprezentanci Rosji, Danii i Anglii w Sztokholmie. Powrót do władzy szlacheckiej partii „kapeluszy” doprowadził też do ponownego zaostrzenia antagonizmów o charakterze społecznym. Odżyły stare spory pomiędzy szlachtą a trzema innymi stanami. Klótnie szlachty z przedstawicielami stanów nieuprzywilejowanych całkowicie zdominowały też ostatni okres panowania Adolfa Fryderyka. W Szwecji narastał poważny kryzys wewnętrzny. Rządy „kapeluszy” budziły coraz większe niezadowolenie. Powszechnie domagano się dopuszczenia przedstawicieli trzech niższych stanów do piastowania wyższych urzędów państwowych. Krytyce poddawano również niefortunne decyzje Rady Państwa w zakresie polityki społecznej i gospodarczej. Przeciwno „kapeluszym” występowali także stron-

¹⁸ Por. R.N. Bain, *op. cit.*, s. 45–49; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 107; I. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New Haven–London 1981, s. 215; J. Brown, *op. cit.*, s. 22; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 39; *idem*, *Edukacja...*, s. 278–279; *idem*, *Między...*, s. 49–50.

nicy dworu i finansowana przez Rosję partia „czapek”. Na przełomie 1770 i 1771 r. walki partyjne doprowadziły Szwecję do stanu kompletnej anarchii¹⁹.

W napiętej atmosferze szalejącej korupcji i bezproduktywnej szamotaniny z rządem i przedstawicielami opozycji, 12 lutego 1771 r. zmarł nagle Adolf Fryderyk. W tym czasie następca tronu, król-wicz Gustaw odbywał podróż po krajach Europy Zachodniej. Wiadomość o śmierci ojca dotarła do niego w dniu 1 marca w Paryżu (przebywał w stolicy Francji *incognito* – jako hrabia Gotlandii od 4 lutego 1771 r.). Tam też zaplanowany został monarchistyczny zamach stanu w Szwecji. Przed wyjazdem z Paryża Gustaw otrzymał zachętę do obalenia siłą obowiązującej konstytucji i – co ważniejsze – obietnicę wypłaty 10,5 mln liwrów zaległych subsydiów oraz przyrzeczenie przekazywania bezpośrednio na jego ręce 1,5 mln liwrów rocznej subwencji. Ponieważ objęcie tronu przez nowego władcę wymagało jego formalnej elekcji przez *riksdag*, 15 marca 1771 r. Gustaw III przesłał Radzie Państwa pisemną przysięgę na wierność konstytucji. W trzy dni później, 18 marca, młody król opuścił stolicę Francji, a w początkach czerwca powrócił do Sztokholmu²⁰.

¹⁹ Por. R.N. Bain, *op. cit.*, s. 49–51; H.A. Barton, *Scandinavia in the Revolutionary Era 1760–1815*, Minneapolis 1986, s. 64–65; I. de Madariaga, *op. cit.*, s. 216–218; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 405 i n.; idem, *Frihetstiden...*, s. 419–429; W. Kalinka, *op. cit.*, s. 55; C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd VI, Stockholm 1901, s. 98–187; B. Hennings, *Gustav III som...*, s. 350–373; eadem, *Gustav III. En biografi*, s. 50; E. Amburger, *Russland und Schweden 1762–1772. Die Schwedische Verfassung und die Ruhe des Nordens*, Berlin 1934, s. 194 i n.; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 38–40, 42–43; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 39–42; idem, *Między...*, s. 50–53.

²⁰ Por. C.T. Odhner, *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*, Bd I (1771–1778), Stockholm 1885, s. 1–13; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 439 i n.; idem, *Geschichte...*, s. 405–410; A. Söderhjelm, *Sverige och den franska revolutionen. Bidrag till kännedom om Sveriges och Frankrikes inbördes förhållande i slutet av 1700-talet*, Bd I (*Gustav III:s tid*), Stockholm 1920, s. 36–37; B. Hennings, *Gustav III. En biografi*, s. 53; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 107–125; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 53–60; H.A. Barton, *Gustav III...*, s. 6–10; I. de Madariaga, *op. cit.*, s. 218; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 43–44; idem, *Między...*, s. 54. Dodajmy też w tym miejscu, że jeszcze w Paryżu uzgodniono współdziałanie Gustawa z rojalistycznie usposobioną częścią stronnictwa „kapełuszy”, kierowaną przez Fredrika Carla Sinclaira. Zaufanie nowego władcy utracił bowiem, zwalczający od dawna koncepcję rozszerzenia prerogatyw korony, oficjalny przywódca tej partii – Fredrik Axel von Fersen. Por. B. Hennings, *Gustav III som...*, s. 374–389.

Jego sytuacja od początku była dość trudna. Wiosną 1771 r. odbyły się bowiem wybory do *riksdagu*, który miał dokonać elekcji Gustawa. Niemal już tradycyjnie Izba Rycerska została opanowana przez partię „kapeluszy”. W pozostałych trzech izbach przewagę zdobyło jednak stronnictwo „czapek”, ściśle współpracujące z ambasadorem Rosji w Sztokholmie, Iwanem A. Ostermannem. 25 czerwca 1771 r. Gustaw III otworzył obrady *riksdagu*, apelując do zgody i patriotyzmu zgromadzonych w Sztokholmie posłów. Miał szczerą nadzieję, że uda mu się wzmocnić własną pozycję bez potrzeby uciekania się do obalania siłą istniejącego dotąd porządku polityczno-prawnego. Już na wstępie czekało jednak króla wielkie rozczarowanie. Stronnictwo „czapek” złamało bowiem zawartą pod jego patronatem umowę przedsejmową z „kapeluszymi” i samodzielnie obsadziło większość miejsc w Tajnej Komisji *riksdagu*. Stany nie potrafiły również w żaden sposób uzgodnić poglądów w kwestii zobowiązań elekcyjnych nowego władcy i tekstu jego przysięgi koronacyjnej. Reprezentanci trzech niższych stanów rozpoczęli też zmasowane ataki na system szlacheckich przywilejów. W atmosferze klótni, rozgardiaszu i rosnącego napięcia między Izbą Rycerską a trzema pozostałymi izbami, obrady *riksdagu* wlokły się bezproduktywnie przez okres kilku miesięcy. Do 24 lutego 1772 r. trwała zacięta i nie przynosząca żadnego rozstrzygnięcia walka pomiędzy szlachtą a przedstawicielami nieuprzywilejowanych stanów. Dopiero pod wpływem nacisków ze strony dyplomacji rosyjskiej, członkowie stronnictwa „czapek” zasiadający w Izbie Rycerskiej zgodzili się na pewne ustępstwa i można było przeformować w tej izbie zmodyfikowany nieco, kompromisowy, niemniej jednak bardzo korzystny dla trzech niższych stanów, tekst nowych zobowiązań królewskich. 4 marca Gustaw III podpisał swoje zobowiązania, nie zadając sobie nawet trudu ich uważniejszej lektury²¹.

29 maja 1772 r. Gustaw III koronował się uroczyście w sztokholmskim *Storkirkan*. Nie zmieniło to jednak w niczym jego pozycji w państwie i nie doprowadziło do zwiększenia wpływu króla na

²¹ Por. C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 18, 23, 25–69; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 61–80, 99–100; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 139–144; B. Hennings, *Gustav III. En biografi*, s. 55–56; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 77–80; idem, *Gustav III...*, s. 11; D. Michellessi, *Rewolucja szwedzka sprawą Gustawa III dzisiejszego króla szwedzkiego w roku 1772 utworzona z przydatkiem formy nowego rządu i pism zaciągających się do tej odmiany, przez Xiędza ... napisana a z francuzkiego na oyczysty (język przełożona*, Warszawa 1778, s. 23; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 44–46; idem, *Między...*, s. 55–57.

przebieg obrad *riksdagu*. „Czapki” objęły bowiem rządy w kraju i rozpoczęły prześladowania swoich przeciwników. Pokonane stronnictwo „kapeluszy” utraciło definitywnie poparcie Francji i znalazło się w stanie całkowitego rozkładu. Gustaw usiłował dojść do porozumienia z nowym rządem i starał się przestrzegać zasad obowiązującej konstytucji, ale wszędzie napotykał zacięty opór. Zarówno w *riksdagu*, jak i w jego Tajnej Komisji zapadały decyzje sprzeczne z wolą i życzeniem monarchy. Na domiar złego, w początkach sierpnia 1772 r. rządzące „czapki” przystąpiły do układania z rosyjskim ambasadorem projektu traktatu z dworem petersburskim, w którym Rosja gwarantować miała wszystkie szwedzkie wolności²².

Gustaw III nie zamierzał rzecz jasna tolerować rządów nie lubianych przez siebie „czapek” i panoszenia się w Sztokholmie rosyjskiego ambasadora. Kiedy zdał sobie sprawę z niemożności pogodzenia interesów stanu szlacheckiego z dążeniami stanów nieuprzywilejowanych, podjął decyzję o dokonaniu zamachu stanu. Młody król zyskał sojuszników głównie wśród dworzan i oficerów własnej gwardii. Wokół jego osoby skupiała się też stopniowo szwedzka arystokracja, która nie zamierzała pozwolić na odepchnięcie jej od steru rządów przez wywodzących się w dużej mierze z warstw plebejskich przedstawicieli stronnictwa „czapek”. W obliczu zagrożenia swojej dotychczasowej pozycji, szlachta gotowa była szukać oparcia w królu. Mając do wyboru obronę własnych przywilejów stanowych lub obronę dotychczasowego systemu rządów, znaczna część szlachty wybrała tę pierwszą możliwość. Na czele stronnictwa dworskiego, gotowego wesprzeć plany wzmocnienia władzy królewskiej, stał dawny wychowawca Gustawa – hrabia Carl Fredrik Scheffer. Vergennes liczył też na współpracę ze strony czołowego działacza stronnictwa „kapeluszy” (rodzonego brata szefa partii dworskiej) hrabiego Ulrika Scheffera. Nie był natomiast pewien postawy hrabiego Fredrika Axela von Fersena, mimo iż ten ostatni sondował ostrożnie stanowisko króla w kwestii możliwości dokonania przewrotu, który mógłby doprowadzić do przewyciężenia narastającego od dawna kryzysu. Obawy hrabiego Fersena, który prywatnie wyrażał opinię, iż degeneracja systemu

²² Por. C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd VI, s. 210–343; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 439–454; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 90–91; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 80; B. Hennings, *Gustav III som...*, s. 365 i n.; D. Michellessi, *op. cit.*, s. 41–42, 51, 160–165; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 204; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 46–47; *idem*, *Między...*, s. 57–58.

politycznego w Szwecji prowadzi do rządów motłochu i anarchii, nie były wcale bezpodstawne. W czasie obrad *riksdagu* w roku 1771/1772, w trakcie zaciętych walk politycznych, nieustających kłótni i sporów pomiędzy szlachtą a stanami nieuprzywilejowanymi, narastał bowiem coraz bardziej nastrój jakiegoś bliżej nieokreślonego, wielkiego napięcia. Na zagęszczenie atmosfery obrad tego zgromadzenia stanów niewątpliwy wpływ miało także poruszenie, jakie na tle nieurodzajów i grożącej klęski głodu zaczęło ogarniać szwedzką wieś. Z napięciem obserwowano również rozwój sytuacji na arenie międzynarodowej. Podpisanie w lutym 1772 r. preliminarzy pierwszego traktatu rozbiorowego Rzeczypospolitej odbiło się na dworze sztokholmskim szczególnie głośnym echem. Niemniej jednak, zaangażowanie się Prus i Rosji w sprawy państwa polsko-litewskiego uznano w otoczeniu Gustawa III za okoliczność sprzyjającą zamiarom spiskowców. Z zadowoleniem przyjęto także w Sztokholmie wiadomość o aresztowaniu (w styczniu), a następnie straceniu (w kwietniu 1772 r.), sprawującego dyktatorską władzę w Danii Johanna Friedricha Struenseego. Przesilenie wewnętrzne w Kopenhadze oddalało bowiem perspektywę interwencji Duńczyków w sprawy szwedzkie. W tej sytuacji, wiosną 1772 r., Gustaw III rozpoczął ostrożne zabiegi o pozyskanie dla swoich zamierzeń przychylności szwedzkiej opinii publicznej. W swej akcji propagandowej król znakomicie potrafił zdyskontować wszystkie posiadane przez siebie atuty. Na korzyść Gustawa przemawiał zwłaszcza fakt, że było on pierwszym od czasów Karola XII, urodzonym w kraju księciem z dynastii panującej. Był więc rodowitym Szwedem, w przeciwieństwie do swoich dwóch poprzedników, uważanych powszechnie za Niemców zasiadających na szwedzkim tronie. Mógł więc Gustaw w swoich wystąpieniach propagandowych nawiązywać do tradycji panowania Gustawów i Karolów, Wazów i Wittelsbachów, mógł śmiało odwoływać się do popularności Gustawa I, Gustawa II Adolfa i Karola XII²³.

²³ Por. A. Geffroy, *op. cit.*, s. 137–138, 150–154; C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 89 i n.; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 79, 81; Gustaw III do Ludwiki Ulryki, Sztokholm 11 II 1772, *Gustav III:s och Lovisa Ulrika brevväxling* [dalej: *Gustav III och Lovisa Ulrika*], utg. av H. Schüch, Bd II, Stockholm 1919, s. 135; M.F. Metcalf, *Russia, England and Swedish Party Politics 1762–1766. The Interplay between Great Power Diplomacy and Domestic Politics during Sweden's Age of Liberty*, Stockholm 1977, s. 168; *Riksrådet och feltmarskalken m.m. Axel v. Fersens historiska skrifter*, utg. af R.M. Klinckowström, Bd II, Stockholm 1868, s. 115;

Wśród najbardziej czynnych członków antykonstytucyjnego sprzysiężenia znalazł się fiński szlachcic, podpułkownik Jakob Magnus Sprengtporten, który skupił wokół siebie grupę młodych oficerów o tendencjach rojalistycznych i zobowiązał się podporządkować spiskowcom oddziały stacjonujące w Finlandii. Już w początkach maja 1772 r. Sprengtporten przedstawił królowi (za pośrednictwem hrabiego Carla Fredrika Scheffera) konkretny plan zamachu. Przewidywał on, że przewrót rozpocznie się od buntu fińskich oddziałów stacjonujących w mieście Borgå (Parvoo). Następnie członkowie sprzysiężenia mieli opanować twierdzę Sveaborg i podporządkować sobie całe Wielkie Księstwo Finlandii. Dalej zakładano, iż przerzucone w pobliże Sztokholmu oddziały fińskie (współdziałając z wiernymi królowi żołnierzami gwardii) opanują stolicę, aresztują członków Rady Państwa i Tajnej Komisji, a sterroryzowane stany zmuszą do zaakceptowania nowej, monarchistycznej konstytucji. Nieco później zjawił się w Sztokholmie młody człowiek, który nazywał się Johan Christopher Toll. Dość szybko dowiedział się on o przygotowaniach do zamachu stanu i postanowił przedstawić królowi własny plan działania. Zdaniem Tolla, wystąpienie przeciwko dotychczasowemu rządowi powinno się rozpocząć równocześnie w Sztokholmie oraz w jednej z południowych prowincji. Wskazany przez Tolla celem spiskowców miało być miasto Kristianstadt na wschodnim wybrzeżu Skanii. Po długich debatach w gronie najbliższych współpracowników Gustawa III uzgodniono, że propozycje Tolla zostaną uwzględnione przy opracowywaniu ostatecznego planu zamachu. W efekcie tych ustaleń podjęto więc decyzję, że w kilka dni po wybuchu rewolty w Finlandii podniesie bunt garnizon w mieście Kristianstadt. Brat króla – książę Karol Sudermański wyruszy z wojskiem przeciwko zbuntowanej fortecy. Pod jej murami wypowie posłuszeństwo rządowi i ruszy od południa na Sztokholm, który równocześnie zostanie zaatakowany od wschodu przez wojska przerzucone z Finlandii. Dalej wszystko przebiegać miało zgodnie z planem przygotowanym przez Jakoba Magnusa Sprengtportena. 31 maja 1772 r. spiskowcy rozpoczęli swoje działania. Tego dnia Johan Christopher Toll wyruszył bowiem w podróż do Kristianstadt. 17 czerwca Gustaw III w osobistym liście poinformował Ludwika XV o swoim zamiarze dokonania przewrotu, prosząc go równocześnie o wsparcie swoich

poczynają przez dwór francuski. Trzy dni później wyjechał do kąpieliska Loka, gdzie przy współudziale Carla Fredrika Scheffera przygotował tekst nowej konstytucji. 8 lipca król wrócił do stolicy, gdzie w dalszym ciągu toczyły się burzliwe obrady zgromadzenia stanów. Rząd stracił panowanie nad sytuacją, a spory w *riksdagu* przybierały coraz bardziej gorszący charakter. Tymczasem Sir John Goodricke, poseł angielski w Sztokholmie, wpadł na ślad spisku i natychmiast przekazał kompromitujące króla materiały w ręce przywódców stronnictwa „czapek”. Były to jednak dokumenty na tyle ogólne, że nie można było wystąpić wobec Gustawa III z żadnym formalnym oskarżeniem. Rząd podjął jednak niezbędne środki ostrożności. Jakob Magnus Sprengtporten został oficjalnie odwołany do Finlandii, gdzie stacjonowała jego jednostka. Na południe Szwecji wysłano zaś w podróż inspekcyjną nadnamiestnika (generalnego gubernatora) Sztokholmu – barona Thure Gustafa Rudbecka²⁴.

Nie wiedząc nic o decyzjach podjętych przez Radę Państwa w Sztokholmie, członkowie sprzysiężenia w Finlandii przystąpili do realizacji swojego planu działania. 14 sierpnia 1772 r. Jakob Magnus Sprengtporten zbuntował garnizon w Borgå, wsadził swoich dragonów na okręty i popłynął z nimi do Sveaborga. W twierdzy nie napotkał najmniejszego nawet oporu. Wkrótce potem żołnierze Sprengtportena opanowali Helsingborg (Helsinki). Przez następny tydzień Jakob Magnus Sprengtporten rządził z Helsinek całym Wielkim Księstwem. 23 sierpnia przywódca puczu w Finlandii zao krętował swoje oddziały i zamierzał wyruszyć z nimi do Sztokholmu. W wyniku gwałtanego załamania się pogody, burz i niepo myślnych wiatrów, eskadra Sprengtportena nie mogła jednak opu ścić portu w Helsinkach. Pierwsza część planu nie została więc zrealizowana. Wojska fińskie nie przybyły bowiem w oznaczonym terminie do stolicy. Niemal równocześnie z wydarzeniami w Finlandii – 12 sierpnia 1772 r. podniósł bunt (działający w ścisłym porozumieniu z Johanem Christopherem Tollem) kapitan Abraham Hellichius, komendant twierdzy i miasta Kristianstadt. Przypadek sprawił, że wieści o buncie Hellichiusa jeszcze tego samego

²⁴ Por. C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 93 i n.; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 156–158; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 81–103; Gustaw III do Ludwika XV, Sztokholm 17 VI 1772, [w:] *Receuil de documens inédits concernant l'histoire de Suède sous le règne de Gustave III*, t. I (*Correspondance inedited de ce souverain 1772–1780*), ed. par [L. Manderström], Stockholm 1847, s. 27–28; B. Hennings, *Gustav III. En biograf*, s. 57; e a d e m, *Gustav III*, s. 458–460; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 49–50.

dnia dotarły do nadnamiestnika Sztokholmu – Thure Gustafa Rudbecka, który właśnie wówczas zjawiał się pod murami miasta. Nie wpuszczony do twierdzy, Rudbeck spędził noc w podmiejskiej gospodzie, a następnego ranka śpiesznie wyruszył w drogę powrotną do Sztokholmu. Na wieść o buncie garnizonu w Kristianstadt, obradująca w Landskronie rada wojenna księcia Karola, wciągniętego do spisku brata królewskiego dowodzącego wojskami na południu Szwecji, podjęła decyzję o koncentracji oddziałów i marszu w kierunku zbuntowanej fortecy²⁵.

Tymczasem już 16 sierpnia wrócił do Sztokholmu Thure Gustaf Rudbeck. Natychmiast zebrała się Rada Państwa. Pod naciskiem posła angielskiego myślano nawet o aresztowaniu króla, ale ostatecznie uznano, że nie ma przekonujących dowodów na udział Gustawa III w spisku. Po nadejściu wiadomości o sytuacji pod zablokowanym przez wojska rządowe Kristianstadtem, Tajna Komisja podjęła decyzję w wzmocnieniu garnizonu sztokholmskiego regimentem upplandzkim i nakazała księciu Karolowi natychmiastowy powrót do stolicy. Król otrzymał poufną wiadomość, że przywódcy stronnictwa „czapek” zamierzają go uwięzić, gdy tylko upplandzycy wkroczą do Sztokholmu. W tej sytuacji decydujące znaczenie dla powodzenia zamachu miała postawa samego Gustawa III. W krytycznym momencie zabrakło bowiem u jego boku dotychczasowych doradców. Najbliższy z nich – Carl Fredrik Scheffer czekał na rozwój wypadków w swojej wiejskiej posiadłości, szykując się do ucieczki za granicę na wypadek niepowodzenia całego przedsięwzięcia. Młody król stanął jednak na wysokości zadania. 18 sierpnia wieczorem wydał na sztokholmskim zamku wielkie przyjęcie. Następnie wszystkich gości zaprosił na szwedzką operę (sam napisał jej libretto) pt. *Peleus i Thetis* do teatru pałacowego. W nocy rozpoczął zaś przygotowania do przewrotu w stolicy. Wszystkie ważniejsze dokumenty odesłał do ambasady hiszpańskiej, podpisał rozkaz aresztowania członków Rady Państwa, a następnie wyszedł, aby towarzyszyć oddziałowi straży mieszczańskiej w jego nocnym patrolu po mieście. Rankiem 19 sierpnia 1772 r. wygłosił w zamkowej kordegardzie porywającą mowę do oficerów gwardii, którzy

²⁵ Por. C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 114–127; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 104–111; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 160–162; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 426–427; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 81; I. Andersson, *op. cit.*, s. 219; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 204; G. Iverus, *Hertig Karl av Södermanland. Gustav III:s broder*, Bd I (*Till ryska kriget*), Uppsala 1925, s. 56–80; D. Michellessi, *op. cit.*, s. 75–76, 214–217; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 50–51.

wraz z dwiema kompaniami żołnierzy przeszli na stronę spiskowców. Oddziały gwardii królewskiej zajęły arsenał, aresztowały członków Rady Państwa i obsadziły wszystkie ważniejsze obiekty w mieście. Admiralicja zapewniła króla o swoim poparciu i wierności. Zamachowcy nie napotkali nigdzie najmniejszego nawet oporu. Przewrót odbył się bez rozlewu krwi, przy radosnej aprobacie mieszkańców stolicy. Przez dwa dni (19 i 20 sierpnia) Gustaw III w asyście konnego oddziału gwardii jeździł po mieście, przemawiając do tłumnie zgromadzonych mieszkańców Sztokholmu i odbierając przysięgę wierności od wojska i różnych magistratur²⁶.

21 sierpnia król zwołał na zamku plenarne posiedzenie *riksdagu*. Miejsce zebrania stanów otoczono wojskiem tak, by posłowie nie powzięli myśli o stawieniu najmniejszego nawet oporu. Przemawiając w *riksdagu*, król wygłosił mowę, która należy do najwspanialszych, klasycznych wręcz oracji w szwedzkiej retoryce politycznej. W mowie tej przedstawił swoje stanowisko w sprawie przyczyn, które zmusiły go do obalenia siłą dotychczasowego porządku. „Jest zasmucająca, ale powszechnie znaną prawdą, że państwo rozdarły nienawiść i niezgoda... Wiadomo wam, jak ten podział zrodził z siebie złość, złość zemstę, zemsta – prześladowania, prześladowania – nowe rewolucje, które stały się wreszcie chroniczną chorobą, trawiącą i poniżającą całe społeczeństwo. Przewroty te wstrząsały państwem z powodu ambicji kilku osób, spływały strumienie krwi przelewanej to przez jedną partię, to przez drugą, natomiast lud pozostawał z konieczności ofiarą tych niesnasek, które go mało obchodziły, lecz których następstwa on przede wszystkim i najmocniej odczuwał. Tak więc wolność – owo najszlachetniejsze z praw ludzkości – zmieniona została w arystokratyczny, nie do zniesienia despotyzm w ręku rządzącej partii”. W dalszej części swojego przemówienia Gustaw III zwrócił uwagę na niebezpieczeństwa grożące Szwecji ze strony sąsiadów. „Jeżeli więc wewnętrzny stan państwa stał się niebezpieczny, to jakże

²⁶ Por. C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 127–154; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 111–126; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 163–166; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 427–433; B. Hennings, *Gustav III. En biografi*, s. 58–65; eadem, *Gustav III*, s. 460; G.J. Adlerbeth, *Historiska anteckningar. Efter en i von Brinkmanska Archivet på Trolle-Ljungby befintlig handskrift*, utg. av G. Andersson, del. 1, Örebro 1856, s. 1 i n.; H. Leuss, *Gekrönte Sanguiniker. Historische Parallelen*, Berlin 1906, s. 144–148; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 81; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 204; D. Michellessi, *op. cit.*, s. 62–91; J. Brown, *op. cit.*, s. 35 i n., 79–215; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 51–52.

okropne jest jego położenie zewnętrzne... Żywiłem nadzieję, iż moje starania o pokój partyjny wyrwą was z tych kajdanów, którymi waszą wolę obciążęły cudzoziemskie złoto i rodzima nienawiść, a także, iż przerażające przykłady innych krajów będą wam ostrzeżeniem, lecz wszystko to było na próżno”. Swoje zamiary na przyszłość wyraził zaś król słowami: „Mylicie się bardzo, jeżeli przypuszczacie, że szukam tutaj czegoś innego niż wolności i prawa. Obiecałem rządzić wolnym ludem; to przyrzeczenie jest dla mnie tym bardziej święte, że sam je sobie złożyłem. Daleki od chęci pogwałcenia wolności, chcę jedynie powściągnąć despotyzm rządów partii i zastąpić tę samowolę, która dotąd rządziła królestwem, mądrym i sprawiedliwym rządem, takim, jaki przewidywały dawne prawa Szwecji i jaki działał za czasów moich sławnych przodków”. Patetyczny i uczuciowy ton oracji Gustawa III przemówił do wielu słuchaczy. Częściowo przekonane do królewskich racji, częściowo zaś sterroryzowane stany nie tylko wykonały więc przysięgę na wierność królowi, ale nawet wysłały do niego deputację z podziękowaniem za wydobycie królestwa z anarchii. Nic więc dziwnego, iż w tej atmosferze członkowie *riksdagu* zaakceptowali w całej rozciągłości upadek dotychczasowego systemu rządów, uchwalając w tym samym dniu – 21 sierpnia 1772 r. przedstawiony im przez króla projekt nowej konstytucji²⁷.

Dwa dni później Gustaw III tak pisał o tym wydarzeniu do matki: „Miałem absolutną władzę w swoich rękach dzięki dobrowolnemu poddaniu się każdego ze stanów, ale uznałem, że szlachetniej, bardziej wspaniałomyślnie i stosowniej do tego, co mówiłem poprzednio, a z pewnością lepiej dla moich przyszłych rządów będzie, gdy sam ograniczę zakres władzy królewskiej, pozostawiając narodowi podstawowe prawa i wolności, a zatrzymując dla siebie tylko to, co jest niezbędne dla zapobieżenia nadużyciom”²⁸. Po spełnieniu przez całkowicie już uległe stany wszystkich wysuwanych przez Gustawa III postulatów (królowi najbardziej zależało na

²⁷ Por. A. Geffroy, *op. cit.*, s. 131–135, 137–138, 150–154, 156–158, 160–166; A. Söderhjelm, *op. cit.*, s. 37–39; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 78–79, 81; C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 89 i n., 95 i n., 114–154; D. Michelllessi, *op. cit.*, s. 60, 62–91, 214–217; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 81–126; B. Hennings, *Gustav III. En biograf*, s. 57–65; eadem, *Gustav III*, s. 458–460; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 426–433; G. Iverus, *op. cit.*, s. 56–80; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 52–53; idem, *Między...*, s. 65–66.

²⁸ Gustaw III do Ludwiki Ulryki, Sztokholm 23 VIII 1772, *Gustav III och Lovisa Ulrika*, s. 255.

przyjęciu jego propozycji podatkowych), 9 września 1772 r. rozwiązał on *riksdag*, składając uroczyste przyrzeczenie jego ponownego zwołania w ciągu najbliższych 6 lat. W ten oto sposób, bezkrwawy zamach stanu z sierpnia 1772 r. zakończył w dziejach Szwecji trwającą ponad 50 lat (1720–1772) „epokę wolności”²⁹.

Okrojowana przez Gustawa III i zaakceptowana przez *riksdag* w dniu 21 sierpnia 1772 r., nowa konstytucja (forma rządu) przeobraziła gruntownie ustrój polityczny królestwa. Stronnictwa „czapek” i „kapeluszy” zniknęły ostatecznie ze sceny życia politycznego kraju. Partiom zakazano wszelkiej działalności. Młody król nie zamierzał jednak wprowadzać pełnej autokracji. Jego marzeniem było bowiem odnowienie w Szwecji instytucji politycznych z czasów Gustawa II Adolfa. Konstytucja sierpniowa (pełna zresztą niejasnych sformułowań i wewnętrznych sprzeczności) była więc kompromisem pomiędzy koncepcją oświeconego absolutyzmu a starymi szwedzkimi tradycjami parlamentarnymi. Znalazły w niej odzwierciedlenie, tak żywe w epoce oświecenia, idee praw naturalnych człowieka. Można w niej odnaleźć także wyraźne wpływy poglądów prawno-ustrojowych głoszonych przez Merciera de la Rivière i Monteskiusza. Gustawiańska forma rządu przywróciła równowagę między tronem a wolnością. Król, odpowiedzialny tylko przed Bogiem i potomnością, ponownie stawał się najwyższym organem władzy wykonawczej. Rada Państwa (senat) utraciła charakter rządu i jej rola została ograniczona do funkcji konsultatywnych. Gustaw III wprowadził do Rady wielu prawników, gdyż nowa forma rządu nadawała jej uprawnienia najwyższego trybunału sądowego. Aczkolwiek w konstytucji znalazło się również sformułowanie, że nominacje na wszystkie ważniejsze urzędy państwowe mają być dokonywane w czasie posiedzeń senatu, Rada Państwa nie miała żadnego wpływu na obsadę stanowisk ministerialnych. Ta sama

²⁹ Por. C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 155; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 127–131, 136–138; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 166–167; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 82–83; *Konung Gustaf III:s skrifter in politiska och vittra ämnen tillika med dess brefvexling*, Bd I, Stockholm 1806, s. 88; *Collection des écrits politiques, littéraires et dramatiques de Gustave III, roi de Suède, suivie de son correspondance*, ed. par J.B. de Chaux, t. I, Stockholm 1803, s. 103–107; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 53; idem, *Między...*, s. 65–66. Por też C.G. Malmström, *op. cit.*, Bd VI, s. 344–411; C.F. Sheridan, *A History of the Late Revolution in Sweden*, London 1788; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 454–465; oraz H. Schück, *Gustaf III:s statsvälvning 1772 i berättande källor och äldre litteratur*, Historisk Archiv 4, Uppsala 1955.

konstytucja przyznawała bowiem królowi niekwestionowane prawo mianowania wszystkich urzędników państwowych zgodnie z własnym życzeniem i uznaniem³⁰.

Funkcjonowanie narzuconego Szwecji przez Gustawa III ustroju zakładało harmonijną współpracę władzy wykonawczej z władzą ustawodawczą. Ta ostatnia została bowiem podzielona między stany i króla. Konstytucja sierpniowa wprowadziła szereg zmian w zakresie organizacji i kompetencji *riksdagu*. Ich celem było ograniczenie roli stanów i wzmocnienie wpływu władcy na bieg wydarzeń we wszystkich czterech izbach. Królowi przysługiwało wyłączne prawo zwoływania i rozwiązywania zgromadzenia stanowego, a poważnym ograniczeniem roli *riksdagu* był fakt, że monarcha decydował o zwołaniu stanów, nie będąc związany żadnymi ustawowymi terminami. Władca odzyskał też prawo powoływania marszałka Izby Rycerskiej oraz przewodniczących Izby Mieszczańskiej i Izby Duchowieństwa. Tajna Komisja *riksdagu* została zlikwidowana. Podobny los spotkał wszystkie inne deputacje, decydujące o obliczu szwedzkiego parlamentu w „epoce wolności”. W *riksdagu* miały działać jedynie dwie komisje: państwowa i bankowa, obie złożone z przedstawicieli trzech wyższych stanów. Tak zreformowany *riksdag* zachował prawo inicjatywy ustawodawczej (dzieląc je z królem), zwierzchnictwo nad *Riksbankiem* (Bankiem Państwowym) oraz część dawnych kompetencji w zakresie polityki podatkowej (uchwalał podatki na czas ściśle określony, a król był zobowiązany do składania przed nim sprawozdań z wydatków państwowych). Bez zgody *riksdagu* nie mogły być stanowione żadne nowe, ani też znoszone żadne stare prawa i przywileje. W sprawach wewnętrznych król mógł jednak wydawać rozporządzenia administracyjne, przy czym nie wyznaczono ścisłej granicy pomiędzy królewskim rozporządzeniem a ustawą. Zgoda stanów była także niezbędna do rozpoczęcia przez władcę wojny ofensywnej. Bez zgody *riksdagu* monarcha nie mógł też zmieniać oktrojowanej przez siebie konstytucji. Ponieważ zaś w zgromadzeniu stanowym

³⁰ Pełny tekst konstytucji z 21 VIII 1772 r. (57 artykułów) w tłumaczeniu na język polski por. D. Michellessi, *op. cit.*, s. 102–159. Tłumaczenie tego samego tekstu na język angielski por. W. Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark*, vol. IV, London 1787, s. 429–447. Por. też H.A. Barton, *Gustav III...*, s. 11–12; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 56–57; idem, *Czy na pewno pierwsza? Kilka uwag o konstytucjach szwedzkich XVIII wieku*, [w:] *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki. Reminiscencje w 220. rocznicę uchwalenia*, red. J.A. Dąszyńska, Łódź 2009, s. 198–199.

dysponował jedynie prawem *veta* zawieszającego, zmuszony był do szukania w izbach poparcia dla przedstawionych im propozycji legislacyjnych³¹.

Gustaw III, dla którego ideałem ustrojowym była oświecona monarchia absolutna, był wyznawcą zasady, że równowaga polityczna opiera się na hierarchicznym układzie społecznym. W związku z tym uważał, że ścisły sojusz korony ze szlachtą jest zasadniczym elementem politycznej i społecznej stabilności Szwecji. Ku szlachcie popychały też króla jego rycerskie upodobania i historyczny romantyzm. Nie należy przy tym zapominać, że zamachu stanu dokonał on przy pełnym poparciu ze strony arystokracji, opierając się na szlacheckim korpusie oficerskim. Nie trzeba więc dodawać, że dwór Gustawa, władcy o ogromnych ambicjach i romantycznej fantazji, miłośnika teatru, pisującego własne dramaty historyczne, prowadzącego korespondencję z d'Alembertem, Diderotem i Wolterem, był pełen elegancji i galanterii. Panował na nim duch i język francuski, a fascynująca osobowość młodego władcy sprawiła, że był to jeden z najświetniejszych pod względem kulturalnym dworów europejskich. Ceremoniał dworu sztokholmskiego był ściśle wzorowany na wersalskim, co było wynikiem nie tyle może fascynacji etykietą dworu Ludwika XV, co zamiarem naśladowania francuskich rozwiązań politycznych. Gustaw III od początku swoich rządów kokietując i otaczając protekcją przedstawicieli stanu szlacheckiego, zmierzał bowiem niedwuznacznie do tego, by przekształcić szwedzką arystokrację w zależną od siebie szlachtę dworską i uczynić z niej rodzaj pretoriańskiej gwardii monarchii. Narastającą z czasem opozycję stanów nieuprzywilejowanych Gustaw rozbrajał też zręcznie poprzez systematyczne uszlachcanie jej potencjalnych przywódców. Nowa konstytucja przyznawała bowiem królowi prawo nadawania szlachectwa osobom zasłużonym dla państwa i korony. Prawdziwym paradoksem był w tej sytuacji fakt, że arystokracja i szlachta stanowiły w Szwecji najbardziej

³¹ Por. C.T. Odhner, *op. cit.*, s. 155–157; L. Stavenow, *Den gustavianska tiden 1772–1789, Sveriges politiska historia till våra dagar*, utg. av E. Hildebrand och L. Stavenow, Bd X, Stockholm 1925, s. 12–17; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 131–132; H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 82–83; G. Landberg, *Den svenska riksdagen under den gustavianska tiden*, [w:] *Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskapling framställning*, Bd VII, Stockholm 1932, s. 24–41; F. Almén, *Gustav III och hans rådgivare 1772–1789. Arbetssätt och meningsbrytningar i rådkammare och konseljer*, Uppsala 1940; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 57–58; idem, *Czy na pewno...*, s. 199–200.

republikańską i najbardziej konserwatywną siłę polityczną, która okazać się miała w przyszłości największą przeszkodą na drodze do realizacji rozległych planów politycznych „teatralnego króla-rycerza-filozofa”³².

Bezkrwawy zamach stanu z 19 sierpnia 1772 r. zakończył w dziejach Szwecji „epokę wolności”. Okres ten odegrał w historii tego kraju tak wielką rolę, że nie sposób nie poświęcić mu kilku zdań dodatkowego komentarza. Ocena „epoki wolności” oscyluje w historiografii szwedzkiej od sądów bezwzględnie krytycznych do prób całkowitej rehabilitacji obrazu życia politycznego w tej epoce. Dawniejsza historiografia przyjęła w zasadzie bez zastrzeżeń sądy monarchistycznej propagandy Gustawa III. „Epokę stronnictw” potępiano więc jako mroczny okres w historii Szwecji. Eksponowano korupcję, anarchię i ingerencję obcych mocarstw w wewnętrzne sprawy kraju. Zdaniem wielu wybitnych historyków szwedzkich, Gustaw III, dokonując zamachu stanu, uchronił Szwecję przed podzieleniem losów Rzeczypospolitej, utratą niepodległości i rozbiorem pomiędzy Rosję i Danię.

Próbie rehabilitacji „epoki wolności” podjęli dopiero przedstawiciele liberalnego i demokratycznego nurtu historiografii szwedzkiej. W ich przekonaniu, w 1772 r. nie istniało realne zagrożenie niepodległości Szwecji ze strony Rosji, Danii czy też Prus. Właśnie ówczesny układ stosunków międzynarodowych zadecydował bowiem w ostatecznym rozrachunku o powodzeniu zamachu z 19 sierpnia. Zwolennicy pozytywnej oceny „epoki wolności”, potępiając przewrót dokonany przez Gustawa III, eksponowali w swoich pracach zwłaszcza postępujące stopniowo zacieranie się różnic stanowych, wprowadzenie wolności druku, proklamowanie ograniczonej tolerancji dla wyznania kalwińskiego czy też odpowiedzialność rządzących przed społeczeństwem. Podkreślali również niezaprzeczalny fakt, że w owym czasie Szwecja przeżywała okres pomyślnego rozwoju gospodarczego, a od lat trzydziestych XVIII stulecia otworzyła się szeroko na idee oświecenia³³.

³² Por. H.A. Barton, *Scandinavia...*, s. 99–100; A. Geffroy, *op. cit.*, s. 338–339; R.N. Bain, *op. cit.*, s. 138, 213–215; E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1977, s. 751; Z. Anusik, *Dyplomacja...*, s. 59–60; *idem*, *Czy na pewno...*, s. 200.

³³ Ostry sąd o „epoce wolności” wydał zwłaszcza C.G. Malmström, którego dzieło stanowi do dziś podstawowe, najbardziej wyczerpujące opracowanie politycznych dziejów Szwecji w tamtej epoce. L. Stavenow, uczeń Malmströma, w całej rozciągłości podzielił poglądy mistrza. Stanowisko zdecydowanie niechętnie wobec

Dostrzegając wszystkie pozytywne zjawiska występujące w dziejach Szwecji w omawianej epoce, należy jednak od razu zaznaczyć, że zacięta rywalizacja między zwalczającymi się stronnictwami politycznymi doprowadziła w konsekwencji do poważnych wynaturzeń systemu i spowodowała w istocie rozkład instytucji państwa szwedzkiego. Nie ulega też najmniejszej wątpliwości, że Szwecja spadła w tym czasie do roli przedmiotu w polityce międzynarodowej. Na epokę tę należy więc spojrzeć w sposób możliwie obiektywny i odrzucając poglądy skrajne, uznać trzeba zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki rządów partyjnych w Szwecji za bardzo ważne doświadczenie w dziejach tego państwa i narodu. Niezależnie jednak od wszelkich późniejszych ocen „epoki wolności”, jedno pozostaje faktem bezspornym – w 1772 r. ogromna większość społeczeństwa szwedzkiego nie żałowała obalonego systemu.

ZBIGNIEW ANUSIK

Gustav III's monarchist coup d'état of 19th August 1772. The origins, developments and consequences

Great political changes took place in Sweden after the death of Charles XII in 1718. In the years 1719–1723 a political system in which the authority of the King was significantly reduced had been developed. In such a system the key role was played by the Swedish Parliament, Riksdag, which consisted of four Chambers of the State, namely Noble, Bourgeois, Clergy and Peasant one. At that time the most important institution in the country had become the Secret Committee of Riksdag that between meetings of Riksdag controlled all state authorities. In

systemu politycznego „epoki wolności” reprezentuje na gruncie historiografii polskiej przede wszystkim W. Konopczyński. Należy jednak od razu zaznaczyć, że atakował on w swoich pracach głównie wszystkie wynaturzenia systemu, które w konsekwencji doprowadziły do degradacji znaczenia Szwecji na arenie międzynarodowej. Właśnie przez pryzmat stosunków międzynarodowych Konopczyński oceniał również zamach stanu Gustawa III, który przyczynił się niewątpliwie do wzmocnienia państwa i potwierdzenia suwerenności Szwecji w stosunkach z jej sąsiadami. Wśród zwolenników rehabilitacji „epoki wolności” wymienić należy przede wszystkim F. Lagerrotha oraz G. Olssona. Spośród historyków polskich wspomnieć trzeba o A. Kerstnie, który również należał do grona badaczy nawołujących do zmiany sposobu postrzegania szwedzkich „czasów wolnościowych”.

the thirties of the 18th century on the Swedish political scene appeared two parties called „hats” and „caps” which competed for voters and authority in the country. All those political changes took place when Sweden lost its international position and importance. Instead of being a major player it became the subject of political games. Its neighbors had made arrangements ensuring the constancy of the political system introduced in the years 1719–1723. What is more, famous corruption of Swedish parliamentarians facilitated foreign interference in the internal affairs of the state. Almost from the beginning the party of „hats” cooperated with France while „caps” wanted to collaborate with Russia. Initially, the French court gave support to the party of „hats”. However, in the second half of the sixties of the 18th century Versailles decided to strengthen the position of the King in the Swedish political system. At the same time a heir to the throne, Prince Gustav, became a leader of the anti-constitutional opposition.

In 1771 he took the throne of Sweden as Gustav III. Initially he tried to act according to the constitution. However, the inability to work out a common position with two parliamentary parties led him to develop a plan of a coup d'état. With the help of a few trusted advisors the king prepared a complex project which was to stir up a rebellion against the government in Finland and southern Sweden and then direct loyal to the king troops to Stockholm. However, the plan failed. In the decisive moment Gustav III was left without advisors and the army. Fortunately, he did not lose his presence of mind. On 19th August 1772 with the help of his own guards Gustav III held a bloodless coup d'état and took control over all main points of the capital. The most important members of the government were imprisoned. With all the power in his hands the King did not decide, however, to restore the system of absolute rule. On 21st August 1772 he proposed to his subjects a new constitution which provided for the harmonious cooperation between the King and Riksdag. From the political stage of the country disappeared parties of „hats” and „caps” and the position of the ruler was greatly enhanced.

The bloodless coup d'état from 19th August 1772 completed in the history of Sweden the 'Age of Liberty'. Former historiography generally accepted almost unreservedly the point of view of monarchist propaganda of Gustav III. 'The era of political parties' was condemned as a dark period in the history of Sweden. It exposed corruption, anarchy and the interference of the foreign powers in the internal affairs of the country. According to many prominent Swedish historians thanks to his coup d'état, Gustav III saved Sweden from dividing the fate of the Polish Republic, namely from losing the independence and being partitioned between Russia and Denmark. An attempt to rehabilitate the 'Age of Liberty' made only the representatives of liberal and democratic mainstream of Swedish historiography.

Recognizing all the positive developments occurring in the history of Sweden in the presented era, it should be noted that the fierce rivalry between the warring political parties led to serious distortions of the system and in fact resulted in the disintegration of the Swedish state institutions. On this era one must therefore look as objectively as possible. Extreme views should be rejected and one must consider both positive and negative effects of the party government in Sweden. It is to be stated that this period was a very important experiment in the history of this state and nation. However, regardless of any subsequent evaluations of the 'Age of Liberty', one fact remains indisputable: in 1772 the vast majority of the Swedish population did not regret the overthrown political system.